

रिंगाण : उत्क्रांतीची नवी दिशा देणारी कादंबरी

डॉ.एकनाथ आळवेकर
डी.के.ए.एस.सी.कॉलेज.

इचलकरंजी, मो.९४२३२८३७०३

सारांश: ग्रामीण कादंबरीकार कृष्णात खोत यांनी 'रिंगाण' ही कादंबरी 'तुटलेल्या मुळांच्या कोंबांना' अर्पण केली आहे. माणसांच्या जीवनातील तुटलेपण हे असह्य असते. मूळ ठिकाणापासून तुटल्यानंतर ते दुसऱ्या ठिकाणी रुजू शकत नाही. त्याला रुजू दिले जात नाही. धरणग्रस्तांच्या बाबतीत हेच घडत असल्याचे कृष्णात खोत यांनी या कादंबरीतील एका भागात मांडले आहे. धरणासाठी सरकारकडून अनेक गावे उठवली जातात. कित्येक पिढ्या एकाच ठिकाणी जन्मल्या — वाढल्या पण अचानकपणे एखाद्या पिढिवर विस्थापित म्हणून शिक्का बसतो. त्यानंतर त्यांच्या जीवनात दबलेपण निर्माण होते. त्यांचे जीवन अस्वस्थ बनते.

पारिभाषिक शब्द : विस्थापित, धरणग्रस्त.

प्रस्तावना : 'रिंगाण' या कादंबरीतला नायक देवाप्पा हा धरणग्रस्त आहे. विस्थापित देवाप्पाचे कुटुंब मुळ ठिकाणापासून लांबच्या प्रदेशात अनिच्छेने जाते. विस्थापित म्हणून त्यांना संघर्षाला सामोरे जावे लागते. नव्या ठिकाणी देवाप्पाला माणसातली जनावर, माणसातली भूत असल्याचा अनुभव येतो. ती देवाप्पासारख्याला जुळवून घेत नाहीत. सरकारन धरणग्रस्तांना वेगवेगळ्या ठिकाणी वस्तीला जागा दिली आणि शेत दिली. पण विस्थापितांचा प्रश्न असतो तो म्हणजे 'उठवायचं आहे, तर उठवा पण एकजागी तर वसवा' विस्थापित म्हणून जगताना 'माणसांच्या जंगलात वाघाच्या काळजाच. शेळीच कवा झाल कळलंच नाही' असे संकुचितपण, भिन्नेपण विस्थापितांच्या वाट्याला आलेले जाणवते.

आशय: धरणग्रस्तांच्या जीवावर इतर लोक सुखी होणार पण 'आम्ही मात्र उचलेच' हा देवाप्पाचा प्रश्न अंतर्मुख करणारा आहे. नव्या गावात गेल्यानंतर त्यांच्या पोशाखातही बदल होतो. मनासारख नाही तर तडजोडीन जगाव लागत होत. देवाप्पाला सरकारकडून मिळालेल्या शेतातील हरभरा चोरीस जातो. उलट त्यांच्यावरच चोरीचा आळ घेतला जातो. देवाप्पाच्या आईला ही कापडातली माणस कुणाचीच नसल्याची असे वाटते. माणसांमाणसातला दुरावा, प्रस्थापित — विस्थापित संघर्ष कादंबरीतील काही प्रसंगातून प्रकर्षाने जाणवतो. मूळ वस्तीच्या आठवणी पुन्हा पुन्हा जाग्या होतात. नव्या वस्तीत सावबाची म्हातारी मेल्यावर तिला जाळण्यासाठी स्मशानभूमीत नेल जात पण 'परगावच प्रेत आमी जाळू देणार नाही.' (पृ.४३) असे म्हणत मानवताहिनतेचे दर्शन घडवतात. सतत संघर्षाला सामोरे जाणाऱ्या देवाप्पाचे मन नव्या वस्तीत रमत नव्हते

म्हणून तो म्हणतो, 'इथ आपण उगवलोच नाही तर रुजल कसं ?' (पृ.४५) देवाप्पाचा हा प्रश्न स्वतःचेच समाधान करणारा आहे.

देवाप्पा धरणाग्रस्त म्हणून मूळ वस्ती सोडून जाताना सगळीच जनावर बरोबर नेऊ शकत नव्हता. त्यातल्या दुभत्या नसलेल्या म्हशी तिथच जंगलात सोडून दिल्या होत्या. पण मूळ वस्तीत जाणाऱ्या — येणाऱ्याकडून देवाप्पाच्या आईला कळते की 'आपुन सोडल्याली ढोर आता तानपी झाल्यात. त्यास्नी कोन धरुन त्यांच दूदबी काढून नेत्यात. ' तेव्हापासून देवाप्पाच्या आईन 'म्हसरास्नी दाव लावून' आणण्याचा देवाप्पाजवळ हट्ट धरला होता. म्हणून देवाप्पा मुदीवाल्या म्हशीला दाव लावून आणण्यासाठी दोघांना बरोबर घेऊन धरणाच्या भिंतीवरन जंगलात मूळवस्तीकडे जायला निघतो. जंगलातली आपली तिथच राहिलेल्या म्हसरांना, रेडकांना दाव लावून नेऊना विकून पैसे करायचे असे देवाप्पासह सर्वांना वाटत होते. जंगलातल्या म्हशी देवाप्पाला आरबाट वाटतात. दूध देणाऱ्या असतील असे वाटते.

देवाप्पा जुन्या वस्तीत जाण्यापूर्वी आपल्या आवडी—निवडी जोपासण्याचा प्रयत्न करतो ही वस्ती सोडण्यापूर्वी त्याने शेतात नांगर धरली होती. आता मात्र या वस्तीत पुन्हा आल्यावर आपल्या शेताच्या खाणाखुणा बघतो. तिथली झुडप, शेत पाहून त्याला भडभडून येत. देवाप्पा म्हसरांसाठी वेडा झाला, भावनिक झाला. म्हसरांच जगणं जंगली झालेलं त्याला जाणवलं. म्हसरांच्या पाठलाग करीत देवाप्पा सगळ जंगल फिरतो. त्याची दमणूक होते. पण त्यान ठरविलेलं असत की मुदीवाली म्हशीला दावं लावून घेऊनच जायचं.

म्हशी मात्र देवाप्पाला हुलकावणी देत देवाप्पाच्या दाव्याला अडकत नाहीत. गोल रिंगण करुन, रेडकांना कोडून बसलेल्या असतात. गव्यांना, वाघांना म्हशी जुमानत नाहीत हे पहिल्यांदाच देवाप्पा बघत होता. म्हसरांना आंजारुन, गोंजारुन हवं तर ताकदीन दावी लावायची, शक्कल लढवून त्यांना घेऊन जायच असे तो ठरवतो.

म्हसरांचं वेगळ रुप देवाप्पा स्वतःच नजरेन बघत होता. कोल्हयाच्या माग लागून त्याला तांगडणारी म्हसरं, रिंगण काढून एकटक डोळ लावून बघणारी म्हसरं, कान टवकारुन झाडांच पान पडल तरी नजर रोखून बघणारी म्हसरं हे सर्व पाहून देवाप्पाच्या मनाच्या ठिकच्या उडाल्या. म्हसरांनी रिंगाण करुन स्वरंक्षणचा प्रयत्न केला. आपल्यासुध्दा जगण्यामरण्याचं रिंगाण मांडलय साऱ्यांनी असे देवाप्पाला वाटते.

देवाप्पा म्हसरांच्या मनाचाही विचार करतो. गेलो त्यापासून आमच्या वाटकड डोळे लावून बसल्या असतील. त्यांना घास गोड लागला नसल. उपाशी राहिल्या असतील. वाघा, तरसांनी त्यांना तांगडल असतं, मालकांची सावली पण दिसली नाही म्हणून त्या बावचळल्या असतील. मग हया म्हसरांनीच जीवाची पर्वा न करता पवित्रा घेतला आणि आपल्या सावलीची ताकद वाढवली.

कादंबरीत झुंज दाखवली असून देवाप्पाची झुंज प्रस्थापित लोकांच्याबरोबर तर म्हसरांची झुंज वस्तीतल्या जनावरांच्याबरोबर आहे. दोघांचीही झुंज आपआपल्या ठिकाणी आहे. कधी काळी माणसानीच गुराढोरांना त्यांच्या मूळ स्वभावाला दावं लावून आपल्याला मिरवायसाठी आपल्या दावणीला बांधलं. पण देवाप्पाच्या त्या म्हसरांनी सगळ्या जंगलभर हिंडवत आपल्या दावणीला बांधलं होतं. प्रारंभी माणसांनी म्हसरांना दाव लावत तर आता माणसांना म्हसरांनी दावणीला बांधून फिरवलं. म्हशीनं आपल्याला ओळखाव अस देवाप्पाला वाटत होतं. मुदीवाली म्हस देवाप्पाला हुलकावणी देत असतानाच देवाप्पाचा तिच्याशी कधी प्रेमाचा संवाद, कधी सातजन्माचा वैच्यासारखा वैरभावातला संवाद सुरु असतो. मुदीवाली बरोबरचा लाडीक संवाद माणूस आणि जनावरातलं नात स्पष्ट करणारा आहे.

उदाहरणार्थ, 'बाई ओळख आता तरी या देवाप्पाला. तुझ्या कानात येवून बोलणाऱ्याची ओळख विसरलीस ? (पृ.११८)

म्हसरं आणि देवाप्पाचा वैरत्व दर्शविणारा संवादही आढळतो 'दिवस बुडपर्यंत यास्नी धरणाच्या पाण्यात बुडीवतो का नाय बघा.'(पृ.१२२)

म्हसरं आणि देवाप्पाच्या संघर्षात देवाप्पाचा केविलवाणेपणा आढळतो. तो म्हणतो,

'आरं तुमच्याच शेणामुताचा वास माझ्या घामा रक्ताला येतोय वाईच हंगून तरी बघा.' (पृ.१५७)

कादंबरीच्या शेवटी देवाप्पाचा पराभव होतो याचे चित्रण येते. देवाप्पा पराभव स्विकारतो. झगडण्यात काही अर्थ राहिला नाही असे त्याला जाणवते. देवाप्पाला हद्दीपर्यंत पाठलाग करून हद्दीपार करून पळवून लावतात. म्हसरं मात्र हद्दीवर थांबलीत. जनावरांनी मानवाला हद्दीतून पार केलं तर जनावर स्वतःच्या मूळ हद्दीत स्थिरावतात. म्हसरांनी मानवावर सूड उगवला हे यांतून कळून येते. विश्वासघाताने त्या म्हसरांना मानव स्वार्थीपणे सोडून जातो. त्याचा पश्चाताप मानवाला होतो. देवाप्पाची तुटली मूळ रुजविण्याची धडपड व्यर्थ आहे असे वाटते. माणसाची मूळ तुटली पण जनावरांची मूळ खोल पसरत गेलीत. एवढं मात्र या कादंबरीतून जाणवते. म्हसरांनी देवाप्पाला दिलेली हुलकावणी, म्हसरांचं जिंकण आणि देवाप्पाच हारणं हा नियतीचा खेळ आहे असे देवाप्पाला वाटते.

'रिंगाण' या कादंबरीतून दोन प्रकारचा संघर्ष उभा केला आहे. एक म्हणजे प्रस्थापित आणि विस्थापित यांच्यातला संघर्ष तसेच देवाप्पा आणि जंगलातली म्हसरं यांच्यातला संघर्ष. विस्थापित प्रस्थापितांमध्ये मिसळत असताना होणारा संघर्ष आणि पाळीव जनावरांचं जंगली होताना माणसांशी त्यांचा होणारा संघर्ष कादंबरीतून पहायला मिळतो.

कादंबरीत देवाप्पा या मुख्यपात्राबरोबर देवाप्पाच्या म्हाताऱ्याचे व्यक्तिचित्र आले आहे. म्हाताऱ्याचे अचाट धाडस, त्याची ताकद यासंबंधीची उदाहरणे कादंबरीत दिसतात. 'म्हाताऱ्यानं अजगराला पोत्यात बांधून आणलं,' 'म्हातारा वाघाला दावं लाविलं' तानपी म्हस चराचरा पिळायचा, दुधाची कासाडी तशीच तोंडाला लावून संपवायचा. म्हाताऱ्याच्या मृत्युनंतर फणसाच्या झाडाखाली दहन केले. फणस म्हाताऱ्याला सावली देतो म्हणून वस्ती सोडताना वस्तीवाल्यांनी फणस तोडून नेला नव्हता. म्हाताऱ्याचे धाडस, त्याची क्षमता. त्याची ताकद यांतून म्हाताऱ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वेगळेपण अधोरेखित होते.

कादंबरीतील भाषा :

संवादातून कादंबरी उलगडून जावी अशी व्यवस्था कादंबरीत आढळते. विशेषतः देवाप्पा आणि मुदीवाली म्हस यांच्यातील संवादातून दोघांतील जवळीक जाणवते. छोटी — छोटी वाक्ये कादंबरीत आहेत. 'ढोर' आमची जिथल्या तिथं झाडझुडपं झाली'. (पृ. ७६), 'मनाचा कोंबडा कोंबडी होत होती.' (पृ.९१), 'कुठतरी चांदण गळत होतं' (पृ. ९७)

वरील वाक्यातून ढोरं झाडझुडपं होणं, मनाचा कोंबडा कोंबडी होणं, चांदण गळणं या शब्दप्रयोगातून अनुक्रमे वस्तूभाव, मनभाव, आनंदभाव हे भाव भाषेतून प्रकट झाल्याचे पहायला मिळतात.

चिकारदा (खुपवेळा), येळकाट (बांबू), आयरमीटी (वैताग,त्रास), नित्रास (निवांत), बोडण (जनावरांच्या अंगावरील केस काढण), ठग्गळ (शक्कल, युक्ती), आच्युती (अलगद, सहज), असे काही कोल्हापुरी बोलीतून आलेल्या शब्दांचा वापर आढळतो. वाक्प्रचार, म्हणींच्या प्रयोगातून अनुभवाची मांडणी झाली आहे.

समारोप : 'रिंगाण' या कृष्णात खोत यांच्या कादंबरीतून प्रस्थापित — विस्थापितांतील संघर्षाबरोबर मूळ तुटण्यातून निर्माण होणारी अस्वस्थता किती तीव्र असते याचे चित्रण येते. तसेच पाळीव जनावरांची जशी मूळाकडं जाण्याची अवस्था पहायला मिळते तशी मानवाची सुध्दा उलट दिशेची उत्क्रांती कालौघात शक्य असल्याचे सूचन कादंबरीकार शेवटी करतो.

संदर्भ —

खोत कृष्णात, 'रिंगाण', मुक्तशब्द प्रकाशन, मुंबई. २०१८